

УДК 94 (477)''15/16''

Фірсов О.В., Черкаський державний технологічний університет.

Фірсов Олександр Володимирович (1982 р.н.). У 2004 р. закінчив МАУП. Аспірант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. Коло наукових досліджень – “Розвиток військового мистецтва українського козацького війська в першій половині XVIII ст.”

ОСОБЛИВОСТІ СТРАТЕГІЇ ТА ТАКТИКИ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА П. САГАЙДАЧНОГО

У даній статті аналізуються тактика та стратегія козацького війська під керівництвом П. Сагайдачного як складова загальноєвропейського воєнного мистецтва, автором акцентується увага на вдосконаленні козацтвом європейських методів ведення бойових дій.

The given articles focuses on analyzing strategy and tactics of the Cossack army led by Petro Sahaydachny as a constituent of all-European military art; the author accentuates creative perfection of European methods and principles of fighting by the Cossacks.

В умовах розбудови українського суспільства особливого значення набуває проблема реформування Збройних Сил держави. Невід’ємним елементом цього процесу є використання історичного досвіду, зокрема воєнного мистецтва козацької доби.

Окремі аспекти даної проблеми знаходили висвітлення на сторінках досліджень як істориків XIX століття, зокрема Д.М. Бантиш-Каменського, так і сучасних дослідників, таких, як О.І. Гуржій, В.В. Корнієнко, П.М. Сас тощо [1]. Незважаючи на це, особливості тактики і стратегії козаків у літературі висвітлено недостатньо.

Першу чверть XVII ст. слід вважати одним з найважливіших етапів у розвитку воєнного мистецтва українського козацтва, оскільки саме тоді була створена і успішно функціонувала дисциплінована, добре підготовлена армія під керівництвом уславленого гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та склалась своєрідна козацька школа, в рамках якої сталися значні зрушення у стратегії і тактиці.

Аналіз спеціальних студій про воєнні дії, які відбувалися в першій чверті XVII ст. за участі козацького війська, дозволяє виявити чинники, завдячуючи яким Військо Запорозьке виходило переможцем у багатьох війнах і походах. Всебічне їх вивчення дозволить певною мірою екстра-

полювати деякі складові та тенденції на сучасне українське воєнне мистецтво.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. політична мета війн західноєвропейських країн визначалася певною “обмеженістю” й глибокою суперечливістю. Війни цього періоду велись в основному не в національних інтересах, а в інтересах пануючих класів з метою їхнього збагачення й носили загарбницький характер. Все це вело до обмеженості стратегічної мети. Досягнення політичних цілей відносно малого масштабу без крайньої напруги сил було найбільш доцільним способом ведення війн. З іншого боку, і воєнні засоби, якими розпоряджалися країни Західної Європи, були обмеженими. Спосіб комплектування військ, прийнятий в цих державах (вербування), не забезпечував можливості утворення численних збройних сил і швидкого поповнення втрат у ході війни. Особливо тяжким було відновлення підготовлених кадрів [2].

Саме такі чинники впливали в Західній Європі на вироблення стратегічної концепції, у відповідності з якою питання про знищення армії противника у вирішальній битві не ставилося. Битва розглядалася як один зі способів впливу на противника. Рішучий наступ у глибоку територію ворога, як правило, вважався неможливим через нестачу сил і засобів. Задача оволодіння терито-

рієню вирішувалася в основному шляхом здобуття розташованих на ній найважливіших фортець [3]. Тобто географічні об'єкти набували першорядного значення, а сама битва – другорядного. Велику роль у тиловому забезпеченні військ відігравали шляхи сполучення.

Усе це привело до формування у той час однієї з керівних ідей західноєвропейської стратегії – вирішувати стратегічні задачі шляхом маневрування, спрямованого проти комунікацій противника, не завдаючи ударів по живій силі. Сутність маневрування полягала в тому, щоб прикрити свої шляхи сполучення і створити умови для нанесення ударів по комунікаціях противника. Таким чином, необхідно було відтіснити ворожу армію, а потім оволодіти необхідними об'єктами.

Такими були загальні риси маневрової та кордонної стратегії, як способу підготовки та ведення війни.

Такої ж стратегії наприкінці XVI – на початку XVII ст. головним чином дотримувалось і Військо Запорозьке, пов'язане багаторічними взаєминами з рядом європейських армій, зокрема польською і російською, які вважалися союзниками як українського козацтва, так і його противників. Тому і не дивно, що воєнне мистецтво українського козацького війська, яке брало участь у збройній боротьбі з арміями багатьох країн, зазнало західноєвропейського впливу.

Проте, на думку автора, запорожці творчо оцінювали наслідки цього процесу, переймаючи і відпрацьовуючи лише ті прийоми бою, що підходили їм якнайліпше. Козацькі ватажки не дотримувалися сліпо загальноприйнятих способів ведення війни, а використовували, у відповідності з обставинами, більш рішучі форми збройної боротьби. Зокрема раптовий напад із застосуванням всіх видів зброї (і холодної, і вогнепальної). Про це переконливо свідчить військова діяльність козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Сагайдачний розумів, що на той час перемогу можна здобути лише рішучими наступальними діями. Саме тому, на протипагу західноєвропейській стратегії, він прагнув уникати недоцільного маневрування тилами противника та облоги фортець, а обирав за основу своїх дій швидкий і несподіваний маневр з метою створення для своїх військ найбільш сприятливих умов. І, використовуючи це, він нав'язував противнику битву і, як правило, громив його. Прагнення діяти наступально, намір завершити всякий маневр ударом стає для Сагайдачного одним з основних принципів протягом всієї його полководчої діяльності [4].

Причому використання цього принципу в кожному бою було різне. Він кожного разу шукав саме той шлях, який за певних конкретних умов найшвидше вів до перемоги. Виходячи з цього, Сагайдачний відкинув форму стратегічних дій, що була притаманна найманам європейським

арміям того часу, наприклад маневрування на комунікаціях району воєнних дій з метою ухилення від битви, і виробив свою стратегію, основними принципами якої були: блокування головних комунікацій і стратегічних об'єктів в районі бойових дій (фортець, шляхів сполучення, зв'язку та постачання); проведення комплексу битв перед генеральним боєм з метою виснаження або введення в оману противника; масування основних сил і засобів Війська Запорозького на головному напрямку як у наступі, так і в обороні, щоб розгромити ворожу армію або досягти вирішального результату в ході воєнних дій найкоротшим шляхом і з мінімальними втратами. Яскравим прикладом цього став похід козацького війська на Москву у 1618 р., а також Хотинська війна 1621 р., які підтвердили відповідність козацької стратегії й тактики вимогам часу, забезпечили Війську Запорозькому набуття міжнародного авторитету [5].

У ході зазначених бойових дій П. Сагайдачний чітко розподілив сили і правильно визначив напрямки головних ударів, за рахунок чого завдав поразки супротивникам. Такі дії різко контрастували з традиційною тогочасною воєнною стратегією. Причому ці ідеї виникли і сформувалися в Сагайдачного за багато років до того, як схоже застосував на практиці відомий російський полководець О. Суворов.

Аналіз подій російсько-польської та Хотинської війн дозволяє схарактеризувати погляди П. Сагайдачного на його тактику та стратегію ведення боїв:

1. Активність як у наступі, так і в обороні.
2. Швидка і ретельна оцінка супротивника з урахуванням реального становища як важливої передумови дій.
3. Повна підпорядкованість війська. Чітке виконання наказів.
4. Ніколи не розпорошувати сили для утримання стратегічних пунктів. Тобто цей захід заперечував доцільність кордонної системи, в основі якої лежало прагнення прикрити відразу всі пункти на флангах з тим, щоб перешкодити супротивникові об'єднати сили.
5. Прагнення закінчити війну протягом однієї кампанії за рахунок одного могутнього нищівного удару.

Означені положення стали найважливішими при відпрацюванні Сагайдачним принципів порівняно з попередніми методами і концепціями.

Все це стало можливим завдяки високому ступеню підготовленості війська до війни, яка досягалась за рахунок унікальності організаційної побудови Запорозької Січі, де для забезпечення людськими та матеріальними резервами через територіальну, паланково-курінну систему [6] залучалося все покозачене населення України. А оскільки ця система створювалася з метою максимальної мобілізації сил українського народу

для свого визволення, то її можливості були настільки великими, що дозволяли козацькому війську після значних втрат або поразок негайно відроджуватися. Європі це було невластиве через середньовічну роздробленість.

Отже, можна стверджувати, що воєнному мистецтву козацького війська були більш близькі ідеї рішучих дій, спрямованих на знищення живої сили противника, ніж принципи західноєвропейської школи маневрування на комунікаціях району воєнних дій з метою ухилення від битви. При цьому особливими рисами воєнного мистецтва запорожців були активність, наполегливість і рішучість у досягненні поставленої мети та застосування найрізноманітніших і гнучких форм боротьби (залежно від конкретних умов і ситуації).

Що ж до тактичного рівня, то тут слід зазначити: на той час, а саме в першій чверті XVII ст., у Європі панувала лінійна тактика. Її сутність полягала у рівномірному розподілі сил по фронту, шикванні їх для бою у 2-3 лінії (по 4-8 шеренг у кожній при дистанції між лініями 50-200 кроків) та в прагненні вести бій переважно вогнем [7].

Лінійна тактика передбачала, щоб кожний полк, батальйон, рота, взвод, гармата і солдат займали у бойовому порядку визначене місце і зобов'язані були діяти як одне ціле, інакше порушувалася вся побудова армії. Якщо потрібно було провести будь-який маневр, то його здійснювали всією армією. Внаслідок цього війська мали можливість наступати у порядку лише на рівній місцевості. Доля битви вирішувалася вогневим боєм. Основним методом ведення вогню був залповий. До рукопашного бою справа, як правило, не доходила.

Лінійна тактика призвела до поширення оборонних та вогневих боїв і недооцінки активних наступальних дій, оскільки в обороні легше було зберігати лінійний порядок і забезпечувати високу вогневу міць. Більшість полководців того часу тому й прагнули виграти битву не наступом, а обороною.

На відміну від них, П. Сагайдачний став прихильником активних дій. Він усвідомив, що склад козацького війська й уміння запорожців дають можливість вирішувати різноманітні та найскладніші тактичні завдання. Тому Сагайдачний відхилив "пасивну" західноєвропейську тактичну систему й розробив власну, яка ґрунтувалася на найбільшій рухливості, неочікуваних нападах і воєнних хитрощах, так званих "фортелях" [8]. При цьому основними її принципами були:

- висування авангарду;
- маневрування двома флангами;
- удар центром у вирішальному місці.

Про це переконливо свідчать битви під Галацом (1616 р.) і Хотином (1621 р.), під час яких усі ці положення знайшли свій прояв [9].

Суттєвим моментом тактики запорожців виявилось поєднання вогню мушкетів із застосуванням холодної зброї. В країнах Західної Європи при застосуванні ручної вогнепальної зброї робилася ставка на залповий, неприцільний вогонь. У козацькому ж війську, навпаки, основним прагненням стало підвищення влучності прицільного індивідуального вогню. Українські вояки навчилися створювати інтенсивний і щільний вогонь. Досягли вони цього за рахунок того, що Сагайдачний наказав зменшити стрій своєї піхоти під час бою до трьох шеренг, де перша шеренга вела вогонь, друга – передавала заряджені рушниці, а третя – безперервно заряджала їх. Це дозволило при забезпеченні безперервності вогню залучити до одночасного пострілу (залпу) максимальну кількість стрільців і тим самим створити широку фронтальну смугу щільного вогню.

З іншого боку, шиківання козацької піхоти у тришеренговий стрій зводило до мінімуму людські втрати від артилерійського вогню противника. Згідно з підрахунками, така своєрідна технологічна лінія дозволяла запорожцям робити до 3 пострілів за хвилину, що перевершувало можливості західноєвропейської піхоти майже у 8-10 разів. Якщо останнім було потрібно близько трьох хвилин, щоб бути готовим до нового пострілу, то в козацькому війську шеренга, яка зробила постріл, була готова до наступного вже через 20-30 секунд.

Під час бою українські козаки зближувалися з противником на відстань пострілу (300-350 кроків), уражали того влучним та інтенсивним вогнем, а потім переходили до рішучої атаки холодною зброєю. Вогонь повинен був почасти розладнати і деморалізувати противника, дезорганізувати його вогонь і знизити його влучність. Крім того, дим від пострілів служив свого роду маскуванням для атакуючого.

Отже, Сагайдачний віддавав основну перевагу удару холодною зброєю, не відмовляючись при цьому від розумного використання всіх властивостей вогнепальної зброї. Рушничному вогню він відводив роль підготовки удару. Прикладом цього можуть бути бойові дії з турецькими військами у 1616 р. під Галацом. Побачивши, що ворог отримує підкріплення, Сагайдачний прийняв рішення розпочати наступ, незважаючи на значну перевагу супротивника у кількості військ. Наступ відбувався розстрільною лавою з використанням складностей місцевості. Діставшись Дунаю й обминувши біля берега турецьку флангову батарею, частина козацького війська після короткої вогневої підготовки нанесла рішучий і несподіваний удар по базі ворога і передмістю, не давши часу туркам зарядити свої гармати. Між тим інша частина запорожців, добравшись до турецьких позицій за допомогою шанців і використовуючи рушничний вогонь, в той же час кинулась у рукопашний бій з другого флангу і по центру.

Внаслідок цього раптового наступу турки, не дивлячись на величезну перевагу, змушені були відступити в місто [10].

Таким чином, виходячи з вищевикладеного, маємо підстави зазначити: Сагайдачний в умовах панування на той час в Європі лінійної тактики, яка передбачала ведення бою переважно шляхом вогневого змагання, не доводячи, як правило, до удару зближенням, зробив рушничний вогонь засобом підготовки нападу з холодною зброєю. Саме в цьому і полягає сутність козацького способу ведення бою і те нове, що було внесено гетьманом у тактику свого часу.

Аналіз історичних джерел і спеціальних студій щодо воєнних дій, які відбувалися в першій чверті XVII ст. за участі козацького війська, свідчить про поступове зростання досвіду Війська Запорозького та суттєві зміни в його воєнному мистецтві, і не в останню чергу завдяки полково-

дчій діяльності гетьмана П. Сагайдачного. Тоді у боях було перевірено, що перемогу можна отримати лише рішучими наступальними діями. У зв'язку із чим у козацькому війську відкидалася така форма стратегічних дій, як маневрування по тилах противника та облога фортець, і обирався за основу швидкий і несподіваний маневр з метою розгрому противника потужним ударом. На противагу західноєвропейським арміям, з їх прагненням вести бій шляхом вогневого змагання, не доводячи, як правило, до удару зближенням, у козацькому війську основна перевага віддавалася саме удару холодною зброєю, а рушничному відводилася роль його підготовки. Тобто воєнне мистецтво козацького війська, яке сформувалося в першій чверті XVII ст., дійсно стало самобутнім та широко застосовувалося і надалі, зокрема в ході національної революції під проводом Богдана Хмельницького.

Література

1. Бантиш-Каменський Д.Н. История Малой России. – М., 1830. – Т. 1. – С. 161-176; Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Воєнне мистецтво Петра Сагайдачного. – К.: Інститут історії НАН України, Український інститут воєнної історії. – 2002. – 83 с.; Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Фактори розвитку українського козацького війська та його воєнного мистецтва в першій чверті XVII ст. // Національна академія оборони України: Збірник наукових праць. – № 3(16). – К.: ВГІ НАОУ, 2000. – С. 21-27; Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний: Монографія. – К.: “Україна”, 2004. – 189 с.; Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995 – С. 21-32.
2. Разин Е.А. История военного искусства: В 5 т. – М.: Воениздат, 1955. – Т. 1. – С. 89-95.
3. Строков А.А. История военного искусства: рабовладельческое и феодальное общество. – М.: Воениздат, 1955. – С. 110-118.
4. Мицик Ю.А., Стороженко І.С., Плохий С.М. Тії слави козацької повік не забудем. – Дніпропетровськ, 1989. – С. 35-42.
5. Хотинська війна. – К.: Центр пам'яткознавства Академії наук України та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, 1991. – 233 с.; Мішин В. Похід Сагайдачного на Москву // Народна армія, 1998. – № 69. – С. 4-5.
6. Сергійчук В.І. Українське козацьке військо у другій половині XVI – середині XVII ст.: Рукоп. дис. ... д.і.н. – К.: КДУ, 1991. – С. 74-76.
7. Военный энциклопедический словарь. – М.: Воениздат, 1984. – С. 157.
8. Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod Względem historycznym, obyczajowem i staticznym. – Warszawa (Poland), 1853. – P. 69-76.
9. Корнієнко В.В. Роль Сагайдачного у розвитку воєнного мистецтва українського козацького війська в першій чверті XVII ст. // Збірник наукових праць. – Хмельницький: Національна академія прикордонних військ України, 1999. – № 9, липень. – С. 98-103
10. Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського // Інститут рукопису. – Фонд І. – Спр. 5795. – Арк. 110.

Надійшла до редколегії 21.11.2007 р.